

селянства, подібну до пізнішої УПХД, Шемети зробили ще в 1905-1906 рр. І якщо для УНП це було лише намагання знайти опору в суспільстві, то вони, очевидно, були переконані в самодостатності та широких можливостях нової політичної структури.

Таким чином, революція 1905-1907 рр. спонукала всі українські партії звернути пильну увагу на село, розгорнути там практичну роботу. Масштаби, цілі та результати цієї діяльності були різними. Помітних успіхів у створенні партійних осередків на селі досягли ліві (РУП-УСДРП, частково УПСР), які намагалися привнести насамперед класову ідеологію, забезпечити максимально активну участь селянства в революції. Центристи (УДП-УДРП), пришеплюючи ліберальні цінності та національну свідомість, хоч і не мали на селі своїх організацій, зуміли здобути тут досить значну кількість прихильників. Праві (УНП) пропагували національно-державницькі завдання, вдавалися до екстремістських закликів і, власне, намірами та закликами й обмежилися. Водночас усі вони об'єктивно працювали на велику спільну справу культурного, політичного та національного просвітництва селянства і зробили значний внесок. Мабуть, сотні тисяч селян уперше зустрілися з друкованим українським словом, почули партійних агітаторів, отримали настанову на шляху до "землі і волі". Селянство, створивши власні організації, делегувавши своїх представників у партії, Державну Думу, інші політичні інституції, пересвідчилося у необхідності й можливості своєї активної участі у суспільному житті, свідомої та організованої боротьби за своє майбутнє. Але закріпити ці перші здобутки у свідомості селян, поширити її на загал із відомих причин тоді не вдалося.

1. Герасименко О. В. Революційна українська партія в боротьбі за селянство // *Український селянин: Зб. наук. праць.* – 2004. – Вип. 8.
2. Центральний державний історичний архів України у м. Києві (далі – ЦДА України). – Ф. 321. – Оп. 1. – Спр. 22.
3. Наумов С.О. Стан місцевих організацій РУП-УСДРП у 1905-1907 рр. (на матеріалах Лівобережної України) // *Проблеми історії України XIX – початку XX ст.* – К., 2003. – Вип. 6.
4. Головченко В. Від "Самостійної України" до Союзу визволення України: Нариси з історії укр. соціал-демократії поч. XX ст. – Х., 1996.
5. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (далі – ЦДАВО України). – Ф. 3807. – Оп. 2. – Спр. 34.
6. Григорій Семёнович Этнерович // *Пути революции.* – 1925. – № 2.
7. ЦДАВО України. – Ф. 3807. – Оп. 2. – Спр. 21.
8. ЦДА України. – Ф. 320. – Оп. 1. – Спр. 749.
9. Короткий нарис партійної історії // *Наш голос.* – 1911. – Ч. 6-8.
10. Мазуренко В. Наше село в 1905 году // *Пути революции.* – 1925. – № 2.
11. Коллард Ю. Спогади юнацьких днів. 1897-1906. Українська студентська громада в Харкові і Революційна Українська партія. – Торонто, 1972.
12. ЦДА України. – Ф. 1439. – Оп. 1. – Спр. 559.
13. Свідзінський М. Селянські спілки на Україні в революції 1905 року // *Літопис революції.* – 1929. – № 1.
14. Мицюк О. Верейовська буча. – Львів, 1913.
15. Хлібороб. – 1905. – 7 студня (грудня).
16. Животко А. 50 років (До історії Української партії соціалістів-революціонерів). – Прага, 1936.

17. ЦДА України. – Ф. 320. – Оп. 1. – Спр. 423.
18. Історія українських політичних партій. Кінець XIX ст. – 1917 р.: *Хрестоматія-посібник.* – К., 2003. – Ч. 1.
19. *Политические партии России: Конец XIX – первая треть XX в.: Энциклопедия.* – М., 1996.
20. Дроздов И. Г. Аграрные волнения и карательные экспедиции в Черниговской губернии в годы первой революции 1905-1906 гг. – М.; Л., 1925.
21. Леценко М. Н. Українське село в революції 1905-1907 рр. – К., 1977.
22. Дорошенко Д. З історії української політичної думки за часів світової війни. – Прага, 1936.
23. ЦДА України. – Ф. 1439. – Оп. 1. – Спр. 1546.
24. Лисенко О. В. Роль преси у формуванні української національної ідеї // *Проблеми історії України XIX – початку XX ст.* – К., 2000. – Вип. 1.
25. Чикаленко Є. Спогади (1861-1907). – Львів, 1926. – Ч. 3.
26. Хлібороб. – 1905. – 28 листопада.
27. *Самостійна Україна: Зб. програм укр. політичних партій поч. XX ст.* – Тернопіль, 1991.

В. М. Шевченко

ПОПЕРЕДНІ ПІДСУМКИ ВИВЧЕННЯ МОБІЛІЗАЦІЇ ЗЕМЕЛЬНОЇ ВЛАСНОСТІ НА ПІВДНІ УКРАЇНИ ЗА 1906 – 1914 рр.

Проблема землі, власності на неї завжди була та залишається однією з найважливіших в аграрній політиці будь-якої держави. Невипадково відразу після перемоги більшовиків у жовтні 1917 року і проголошення радянської влади одним із перших заходів нового уряду стало вирішення саме земельного питання. Прийнятий 26 жовтня (8 листопада) 1917 р. Другим Всеросійським з'їздом Рад "Декрет про землю" передбачав негайне скасування поміщицької власності на землю і передачу всіх поміщицьких, удільних та монастирських земель у розпорядження волосних земельних комітетів та повітових рад селянських депутатів "впредь до Учредительного собрания" [1, 12]. Так було покладено початок історичній акції радянської влади щодо одержавлення землі та передачі її в користування селянству. І вже на початку 1920 р. один із тогочасних радянських лідерів Л. Троцький констатував, що "помещичьи и казённые земли переданы крестьянству" [2, 197]. Проте й сьогодні дослідники проблеми не можуть дати вичерпної відповіді на запитання: скільки ж землі було передано селянству радянською владою? Свого часу цю проблему досить чітко окреслив академік І. Мінц, зазначивши, що до сьогодні в історичній науці "не имеется сколько-нибудь точных сведений о том, сколько дополнительно перешло к крестьянам земли после установления советской власти" [3, 3]. Озвучена ж свого часу "всесоюзным старостой" М. Калініним цифра "150 млн. десятин" [4, 235], які ніби-то були передані селянам радянською владою, що на довгі роки вкоренилася у радянській історіографії [5, 55; 6, 476; 7, 14], насправді не відповідає дійсності. Згаданий вище І. Мінц із цього приводу зазначав, що "пока что в книгах и учебниках по истории СССР неизменно повторяются названные И.В. Сталиным огульные цифры, будто у помещиков было отобрано 170 млн.

десятин, а у кулаков в результаті діяльності комбедов – 50 млн. десятин” [3, 3]. Окремі спроби подолати цей усталений стереотип [8 – 9] успіху не мали. Зазначимо, що і сьогодні це питання, у тому числі й у межах сучасної України, продовжує залишатися відкритим, а отже його вивчення є одним з важливих завдань сучасної історичної науки. Актуальність проблеми посилюється ще й тим, що в умовах розбудови української державності архіважливе місце належить аграрним перетворенням, наріжним каменем яких є нині відновлення приватної власності на землю шляхом її приватизації та купівлі – продажу як юридичними, так і фізичними суб’єктами. Цей процес відображено як у Конституції України [10, 6], так і в “Основних напрямках земельної реформи в Україні на 2001-2005 роки” [11]. Для успішного вирішення поставлених завдань вкрай необхідне творче переосмислення історичного досвіду вирішення подібних проблем, зокрема урядом імператора Миколи II на рубежі XIX – XX століть. З огляду на це важливим є глибоке і всебічне вивчення історії земельної власності в Україні, її кількості та якісної еволюції на рубежі XIX – XX століть. У публікації зроблено спробу підбити деякі підсумки попереднього вивчення мобілізації земельної власності в 1906 – 1914 рр. у Катеринославській, Таврійській і Херсонській губерніях, які свого часу разом із Бессарабською губернією входили до складу Південного Степового району Російської імперії. Об’єкт вивчення – еволюція земельної власності в Україні в кінці XIX – на початку XX ст., предмет – мобілізація земельної власності на Півдні України в 1906-1914 рр.

Мобілізація (походить від латинського *mobilis*, тобто рухомий) земельної власності, як і взагалі проблема землі та її господарів завжди привертала до себе увагу з боку вчених (істориків, економістів, юристів тощо), а в екстремальні історичні періоди (наприклад революції) ставала предметом гострих політичних дискусій. Не дивно, що саме на початку XX ст., в період поглиблення кризи самодержавного ладу, з’являється низка публікацій науково-популярного [12 – 19] та наукового [20 – 22] змісту, в яких означена проблема була предметом вивчення на загальноімперському рівні. Конкретно українській проблематиці присвячено дослідження М. Порша [23], а в радянський період – монографії М. Рубача [24], В. Теплицького [25], стаття Л. Іванова [26], дисертація А. Авраменка [27] інші публікації, а також низка ґрунтовних робіт українських учених, присвячені соціально-економічним проблемам та селянському рухові в Україні другої половини XIX – початку XX ст. [28 – 34]. Ознайомлення з ними дозволяє зробити висновок, що майже всі вони побудовані на даних “Статистики землевладения 1905 года” – найґрунтовнішого, хоча й не зовсім досконалого перепису, матеріали якого до того ж вдало порівнюються з аналогічною за структурою земельною статистикою 1877 року [35 – 36]. Не дивно, що саме еволюцію земельної власності у 1877 – 1905 рр. вивчено на сьогодні найґрунтовніше. Інші ж хронологічні періоди, в тому числі й 1906 – 1914 рр., продовжують залишатися малодослідженими, хоча певна робота в цьому напрямі велася, зокрема членами наукової групи “Земля та її господарі”, що діяла у 1987 – 1991 рр. під керівництвом академіка І.

Мінца та відомого фахівця А. Анфімова. Від України складу групи були запрошені П. Теличук, А. Авраменко та автор цих рядків. У цій публікації оприлюднено результати досліджень мобілізації земельної власності на Півдні України за 1906 – 1914 рр. Як і у попередніх публікаціях [37 – 38], в її основу покладено статистичні матеріали, свого часу підготовлені й упорядковані під егідою міністерства фінансів Російської імперії [39 – 43] та радянськими вченими А. Анфімовим і І. Макаровим [44 – 45]. Всі вони підготовлені за єдиною методикою і містять узагальнюючі дані головних нотаріусів губерній Європейської Росії про мобілізацію земельної власності та іншої нерухомості, які регулярно друкувалися на сторінках додатку до газети “Санктпетербургские сенатские ведомости” – “Санктпетербургских сенатских объявлений по казённым, правительственным и судебным делам”. Сьогодні цей комплекс статистичних матеріалів, як до речі й сотні інших томів різноманітних статистичних відомостей, опрацьований недостатньо і “крайне обмежено вовлечён в научный оборот” [46, 57]. Але якщо раніше він використовувався нами головним чином для характеристики змін у землеволодінні різних категорій власників, то зараз зроблено спробу зазирнути у сам процес мобілізації земельної власності, так би мовити, у підвалини українського земельного ринку.

Скасування кріпосного права, здійснене царатом в інтересах зміцнення держави і збереження монархії, не задовольнило, зрештою, сподівань ні селянства, ні дворянства. Відтак, головним надбанням реформи 1861 року стало розчищення шляху для дозованого (контрольованого урядом) розвитку буржуазних відносин переважно в економічній та соціально-демографічній сферах. Одним із важливих наслідків реформи в аграрному секторі стало порушення становості землеволодіння й поступове перетворення його у багатостанове шляхом інтенсивного перетворення землі у предмет купівлі – продажу, тобто в товар. У межах України земельний ринок особливо інтенсивно формувався в її південних губерніях, що повністю відповідало історичним і економічним особливостям цього краю. За даними І. Ковальченка та Л. Мілова, у ринковий обіг України упродовж 1863 – 1910 рр. надійшло близько 38,3 млн. десятин землі, 20,7 млн. дес. якої (54 %) припадало на Південний степовий район у складі Катеринославської, Таврійської, Херсонської, а також Бессарабської губерній [47, 255]. Причому частину останньої також становили українські землі, включені сьогодні до складу Одеської області. Як свідчать наведені вище показники, інтенсивність товаризації землі на Півдні неухильно зростала. Якщо упродовж 1863 – 1872 рр. у ринковий обіг тут надійшло 3,3 млн. десятин землі, то в 1901 – 1910 рр. – вже близько 4,9 млн. десятин [47, 355]. Тобто, найбільше зростання земельного ринку спостерігається саме у той період, який і є предметом нашого дослідження.

У статистичних збірниках міністерства фінансів мобілізація земельної власності, в тому числі й на Півдні, представлено, як таку, що здійснювалася кількома шляхами: купівлі–продажу, безоплатних переходів (дарчих, духовних заповітів, успадкування) та відчуженням землі під будівництво залізничних і брукованих шляхів сполучення. За нашими

підрахунками, зробленими на основі згаданих статистичних збірників [39-43], протягом 1906 – 1910 рр. у трьох південноукраїнських губерніях загалом сталося 48525 випадків земельних переходів зазначеними шляхами. З них 22189 (45,7%) мали місце у містах і 26336 (54,3%) – у сільській місцевості. В ході реалізації відповідних угод, затверджених нотаріусами, протягом визначеного хронологічного періоду різними шляхами було мобілізовано близько 3-х мільйонів десятин землі на суму понад 409 млн. крб. Відразу зазначимо, що земля продавалась, купувалась, заповідалась тощо лише у сільській місцевості (у повітах). У містах же мова йшла головним чином про мобілізацію нерухомості (будинків, садіб, дворових місць тощо). Адже саме тоді, як засвідчують опубліковані у “Сенатських об’явах” нотаріальні документи (у нашому розпорядженні є дані про більше ніж 11 тисяч відповідних угод, укладених у межах Катеринославської губернії протягом 1905 – 1911 років [48, 19 – 927; 49, 18 – 883; 50, 41 – 1058; 51, 2 – 688; 52, 17 – 770; 53, 17 – 878]), на початку ХХ ст. відбувалась інтенсивна забудова таких південноукраїнських міст, як Бахмут, Катеринослав, Луганськ тощо. Загальна вартість таких угод у містах за 1906 – 1910 рр. становила понад 129,6 млн. крб., або 31,7% від вартості всіх мобілізаційних угод, укладених протягом цього періоду.

Проте набагато цікавішими були мобілізаційні процеси поза містами. У сільській місцевості вони проходили набагато інтенсивніше і, головне, були

становила в середньому 5502 крб. Найінтенсивніше процеси купівлі – продажу землі (9962 угоди і майже 720 тис. дес.) та відчуження під шляхи сполучення (279 угод і 15,6 тис. десятин) відбувалися на Херсонщині. Безоплатні переходи були характернішими для Катеринославської (1393 угоди і майже 271 тис. десятин) і Таврійської (1320 угод і понад 288 тис. десятин) губерній. Зрозуміло, що середні показники не дають повної картини мобілізації земельної власності на Півдні України, а обсяг публікації не дозволяє конкретизувати процес по роках і окремих губерніях. Обмеження здійсненого вище аналізу шляхів мобілізації земельної власності та нерухомості у 1906 – 1910 рр. викликане певними відмінностями аналогічної радянської статистики за 1911 – 1914 рр., яка сконцентрована виключно на купівлі-продажу землі й не поділяє хід процесу в містах та у сільській місцевості. Через зазначені вище обставини в подальшому головну увагу приділятимемо саме купівлі-продажу землі із залученням до його аналізу радянських джерел.

У зведеному вигляді купівлю-продаж землі в південноукраїнських губерніях протягом 1906 – 1914 рр. (обрахунки автора) представлено в таблиці 1 [39 – 45]:

Таблиця 1.

Мобілізація приватної земельної власності на Півдні України шляхом купівлі-продажу у 1906 – 1914 роках.

Губернії		Угод			Землі (у тис. дес.)			Сума (у тис. крб)		
		Особистих	Колективних	Разом	Особистих	Колективних	Разом	Особистих	Колективних	Разом
		1	2	3	4	5	6	7	8	9
Катеринославська	продано	7191	2513	9704	499,1	144,6	643,7	135664	27396	163060
	куплено	15963	2234	18197	362,8	359,2	722	91121	40271	131392
Таврійська	продано	10676	5681	16357	632,9	193	825,9	124062	37607	161669
	куплено	15304	1043	16347	686,2	201,8	888	95786	57558	153344
Херсонська	продано	10159	9394	19553	962,2	196	1158,2	241440	74728	316168
	куплено	17987	1556	19543	820,4	326,3	1146,7	170979	63022	234001
Південь	продано	28026	17588	45614	2094,2	533,6	2627,8	501166	139731	640897
	куплено	49254	4833	54087	1869,4	887,3	2756,7	357886	160851	518737

безпосередньо пов’язані із земельними переходами. Протягом 1906 – 1910 рр. у південних губерніях зафіксовано 26336 угод, в ході яких було мобілізовано близько 3 млн. десятин землі на суму понад 319,5 млн. крб. (62,3% вартості всіх мобілізаційних угод). Левова частка з усього цього припадала на торгові переходи. З купівлю або продажем земельних ділянок безпосередньо були пов’язані понад 23 тисячі угод та більш як 2,3 млн. десятин землі на суму близько 309 млн. крб. В середньому на одну таку угоду припадала 101,6 дес. землі, а середня ціна однієї десятини становила приблизно 132,2 крб. Аналогічні показники при безплатних переходах були такими: 2792 угоди, близько 614 тисяч десятин землі вартістю близько 2,9 млн. крб. В середньому на одну таку угоду припадало майже 220 дес. землі, а середня оціночна вартість однієї десятини становила 46,9 крб. Нарешті, на продаж та відчуження земель під залізницю та шосейні шляхи припадало 509 угод, понад 3,1 тисячі десятин землі на суму понад 1,7 млн. крб. На одну угоду в таких випадках припадало по 6,2 десятини землі, а ціна однієї десятини

Дані таблиці засвідчують, що впродовж визначеного часу на Півдні України було укладено 45614 угод на продаж і 54087 на купівлю землі. У ході їх реалізації було продано 2627,8 тис. дес. і куплено 2756,7 тис. дес. землі. Ціна проданої й купленої землі загалом становила відповідно близько 641 млн. і 519 млн. карбованців. Середня ціна проданої десятини становила 243,9 крб., купленої – 187,5 крб. Цікавими є відповідні показники серед особистих та колективних приватних власників як продавців, так і покупців. До перших, як відомо, належали дворяни, міщани, селяни, купці тощо, до других – сільські громади і товариства, акціонерні компанії, торгово-промислові товариства, банки тощо. Як свідчать дані таблиці 1, на долю приватних власників-продавців припадало 28026 (61,4%) угод, 2094,2 тисячі (79,7%) десятин землі на суму 501,2 млн. (78,2%) карбованців. На одну таку угоду припадало по 79,7 дес. землі, а середня вартість однієї десятини становила 239,3 крб. Відповідно на долю колективних власників-продавців припадало 17588 (38,6%) угод, 533,6 млн. (20,3%) десятин землі на

суму 139,7 млн. (21,8 %) крб., по 30,3 десятини землі на одну угоду при середній вартості однієї десятини 261,9 крб. Із наведених показників видно, що на долю особистих приватних власників-продавців припадає майже 80 % угод і понад 78 % проданої землі. Найінтенсивніше продавали землю дворяни, що особливо було характерно для часів революції 1905 – 1907 рр. Налякані масовим аграрним рухом, який у 1906 р. охопив майже всю імперію, дворяни прагнули розрядити напругу, збуваючи землі, на які претендували селяни. Не дивно, що в цей період селяни були головними покупцями поміщицької землі. Так, протягом грудня 1906 – липня 1907 рр. сином відомого статистика М.О. Каришева М.М. Каришевим було продано селянам Олександрійського повіту Катеринославської губернії близько 3,5 тисяч десятин землі [49, 233, 283 – 284, 641]. Понад 3,8 тисяч десятин біля с. Василівки Верхньодніпровського повіту тієї ж губернії продала у квітні 1906 р. селянам, купцям і поселенцям княгиня Н.В. Святополк-Мирська [48, 493], у березні 1906 р. селянам Павлоградського повіту Катеринославської губернії понад 700 дес. землі продав О. Фон-Рітцен [48, 433]. За нашими підрахунками, зробленими на основі даних нотаріусів, вміщених на сторінках “Сенатських об’яв” [48 – 50], протягом листопада 1905 – грудня 1907 рр. дворяни Катеринославської губернії продали іншим власникам, переважно селянам, близько 100 тисяч десятин, тоді як придбали всього 9,2 тисячі десятин. Загалом же за 1906 – 1914 рр. південноукраїнське дворянство продало понад 1 млн. десятин землі, або 38,9 % землі, проданої всіма приватними власниками і 36,8 % від усієї проданої за цей час землі. На другому місці серед приватних власників за цим показником були козаки й колоністи (372,1 тис. дес.) та купці й почесні громадяни (284,2 тис. дес.). Серед колективних приватних власників найбільше землі (понад 337,6 тисяч десятин, або 63,3 % від усієї землі, проданої колективними власниками) продали юридичні суб’єкти, об’єднані у статистичних джерелах під назвою “інші”. Серед них насамперед слід виділити банки, зокрема Селянський поземельний банк, який періодично влаштовував грандіозний розпродаж закладених у нього і не викуплених земель. Так, 30 січня 1906 р. ним було продано 616 і 503 десятини землі [48, 155], 5 травня 1908 р. за 18 угод – ще 184 дес., а в лютому – березні того ж року за 41 угоду – понад 3740 десятин землі у Слов’яносербському повіті Катеринославської губернії [50, 712 – 713]. Отже, аналіз продажу землі у трьох південноукраїнських губерніях засвідчує інтенсивну втрату землі перш за все дворянами, що підтверджує подальший розпад системи станового землеволодіння під дією законів ринку.

Не менш цікавою видається й купівля землі. На долю покупців трьох південноукраїнських губерній у 1906 – 1914 рр. припало 54087 угод і близько 2,8 млн. десятин землі, купленої на суму понад 518,7 карбованців. На одну таку угоду в середньому припадала 51 десятина землі, а середня ціна однієї десятини становила 187,5 крб. Серед приватних власників ці показники були такими: 49254 угоди (90,7 %), близько 1,87 млн. десятин землі (71,1 %), купленої майже за 358 млн. крб. (69,3 %), у середньому на одну угоду припадало 38,7 дес. землі, а середня ціна однієї десятини становила 191,4 крб. відповідно, показники

у колективних покупців були такими: 4833 угоди (9,3 %), 887,3 тис. дес. (28,9 %), куплених за майже 161 млн. крб. (30,7 %), 183,6 дес. землі на одну угоду, середня ціна десятини – 181,3 крб. Очевидним є той факт, що коли за абсолютними показниками першість традиційно вже належала приватним власникам, то у відсотковому відношенні показники колективних власників є привабливішими. Справді, уклавши всього 9,3 % всіх угод, вони придбали майже 29 % усієї купленої землі. До того ж на одну угоду в колективних власників припадало на 144,9 дес. більше, ніж у приватних, що свідчило про купівлю землі переважно великими ділянками. Отже, купівля землі колективними власниками була набагато інтенсивнішою і масштабнішою, ніж у приватних власників. Як правило, найактивнішими колективними покупцями були селянські товариства, на долю яких у 1906 – 1914 рр. припадало майже 470 тисяч десятин, або 53 % усієї землі, купленої колективно. Щоправда, тут слід мати на увазі те, що в ході проведення століпінської аграрної реформи, а саме цей період і є об’єктом нашого дослідження, купівля землі селянами-общинниками, які виселялися на хутори та відрубів, законодавчо була дещо обмежена. Тому часто заможні селяни за певну винагороду підмовляли бідніших селян створити фіктивне селянське товариство для купівлі великих земельних ділянок, а згодом привласнювали їх і продовжували користуватись індивідуально, тобто вони здійснювали приховану індивідуальну купівлю землі у значно більших розмірах, ніж це було офіційно дозволено. На жаль, купівля землі фіктивними товариствами ніде не фіксувалась і виділити такі угоди з-поміж інших практично неможливо. Купівля землі сільськими товариствами найінтенсивнішою була у Катеринославській (231,4 тис. дес.) та Херсонській (182 тис. дес.) губерніях. Активно скуповували землю й різноманітні акціонерні компанії, торгово-промислові товариства та інші юридичні суб’єкти. Щоправда, такі купівлі були переважно дрібними. Так, у грудні 1906 р. та у січні 1907-го р. під будівництво катеринославської залізниці Управлінням залізницею було куплено у Верхньодніпровському повіті ділянку розміром 1811,25, а у Слов’яносербському – 105 квадратних сажнів (1 десятина дорівнювала 2400 кв. сажнів) [49, 99]. В той же час були й набагато серйозніші угоди. Скажімо, Олександрівська повітова земська управа в грудні 1906 р. купила у селян с. Михайлівни Олександрійського повіту Катеринославської губернії 18,4 дес., а фірма “Любимов Сода” тоді ж у Бахмутському повіті цієї губернії придбала в с. Триполь 1062 дес. землі [49, 71, 99]. Загалом же на долю таких юридичних суб’єктів у 1906 – 1914 рр. припадало близько 251,6 тис. десятин купленої землі.

Серед індивідуальних покупців першість належала козакам та колоністам, які у 1906 – 1914 рр. придбали близько 638,6 тис. десятин землі. Особливою категорію власників становили колоністи, поява яких на Півдні України датується приблизно 60-ми роками XVIII ст. [54, 19]. Вихідці переважно із західноєвропейських держав, вони тривалий час перебували під особливою опікою російського уряду. Згодом, коли така підтримка припинилася, колоністи змушені були розширювати своє землеволодіння, яке й так було досить пристойним, за рахунок купівлі земельних

ділянок. І якщо у 1905 р. їм належало, за нашими підрахунками, 1668042 дес. землі [55 – 57], то вже у 1915 р., за підрахунками І. Кулінича, лише німецькі та австро-угорські піддани володіли у Херсонській губ. 987,2 тис., у Таврійській – 519,8 тис. і в Катеринославській – близько 283 тис. десятин землі [54, 21 – 22]. Друге місце за обсягом купівлі землі займали селяни-власники, які у 1906 – 1914 рр. придбали її майже 435,3 тис. десятин. Далі йшли дворяни (308,3 тис. дес.), міщани (213,2 тис. дес.) та купці й почесні громадяни (204,5 тис. дес.). Як бачимо, втрачена дворянами земля (про це йшлося вище) найінтенсивніше переходила у приватну власність селян (як індивідуально, так і колективно), козаків, колоністів, міщан та інших власників. Більш крупні купівельні угоди були характерними для колективних, дрібніші – для індивідуальних земельних придбань. Все це підтверджується як відповідними статистичними даними [39 – 45], так і безпосереднім знайомством із першоджерелами [48 – 53]. Слід відзначити також комерційний характер багатьох угод, особливо дрібних. Свідченням цього є масова скупка земельних ділянок розміром 0,2 – 0,1 десятини і менше жителями (переважно міщанами) Аккерманського повіту Бессарабської губернії (тепер Білгород – Дністровського району Одеської області) для розведення виноградників та баштанів [48, 74 – 186]. Щоправда, іноді такими були й широкомасштабні індивідуальні угоди. Прикладом є дії міщанина О. Лоткова, який, придбавши 11 травня 1906 р. в однієї з дворянських родин на х. Аненському Бахмутського повіту Катеринославської губ. 450 дес. землі в урочищі “Карфаген”, вже 18 травня продав її згаданому вище акціонерному товариству з виробництва соди “Любимов, Сольве і К^о” [48, 432]. Відверто комерційний характер мала купівля Селянським поземельним банком 26 травня 1906 року 1373 дес. землі у дворян Слов’яносербського повіту Катеринославської губернії [48, 493]. Траплялися й інші випадки купівлі невеличких ділянок землі, як, наприклад, “для душі”. Такою, зокрема, була купівля 254 кв. саж. землі “під дачу”, здійснена 8 серпня 1908 р. в с. Мануйлівка Новомосковського повіту Катеринославської губ. видатним істориком запорізького козацтва, етнографом і фольклористом Дмитром Івановичем Яворницьким [50, 901]. Безпосереднє знайомство з публікаціями у “Сенатських об’явах” відкриває й чимало інших надзвичайно цікавих фактів з історії мобілізації земельної власності на початку ХХ ст., які при нагоді обов’язково будуть введені в науковий обіг.

З усього вищезазначеного можна зробити висновок, що в умовах поглиблення загальної кризи самодержавства, інтенсивного розвитку товарно-грошових відносин та загострення політичної ситуації в країні на початку ХХ ст. мобілізація земельної власності помітно активізується саме в традиційно капіталістичних районах Півдня України, що благотворно впливало на розвиток українського земельного ринку в цілому.

1. Великая Октябрьская социалистическая революция на Украине. Февраль 1917 – Апрель 1918: Сборник док. и материалов. – В трёх томах. – Т.2. – К., 1957.
2. Троцкий Л.Д. К истории русской революции. – М., 1990.

3. Минц И.И. От редакции // Динамика землевладения в России. – М., 1988.
4. Калинин М.И. Что дала советская власть трудящимся // Избранные произведения. – М., 1975.
5. История СССР: Эпоха социализма. – М., 1985.
6. Исторический опыт трёх русских революций. – В трёх книгах. – Книга 3-я. – М., 1986.
7. История советского крестьянства. – В 5-ти т. – Т.1. – М., 1986.
8. Данилов В.П. Об итогах перераспределения земельного фонда в России в результате первых аграрных преобразований Советской власти // Тезисы докл. и сообщений 8-й сессии Симпозиума по аграрной истории Восточной Европы. – М., 1965.
9. Данилов В.П. Перераспределение земельного фонда России в результате Великой Октябрьской социалистической революции // Ленинский декрет о земле в действии. – М., 1979.
10. Конституція України: Прийнята на П'ятій Сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 року. – К., 1996.
11. Основні напрямки земельної реформи в Україні на 2001 – 2005 роки // Земельне законодавство України: Збірник нормативних актів, судової та арбітражної (господарської) практики. – У 2-х кн. – Книга 1. – К., 2002.
12. Петрункевич И.И. К аграрному вопросу. – М., 1905.
13. Пешехонов А.В. Земельные нужды деревни и основные задачи аграрной реформы. – СПб., 1905.
14. Рожков Н.К. К аграрному вопросу. – М., 1905.
15. Исаев А.А. Смута и земельный вопрос. – СПб., 1906.
16. Ленин В.И. Аграрные питання в Росії на кінець ХІХ століття // Повне збір. творів. – Т.17.
17. Прокопович С.Н., Мертваго А.П. Сколько в России земли и как мы ею пользуемся. – М., 1907.
18. Александров [без И.О.]. Некоторые данные по аграрному вопросу. – Пг., 1917.
19. Рихтер Д.И. Сколько земли в России и кто этой землей владеет. – Пг., 1917.
20. Кауфман А.А. Аграрный вопрос в России. – М., 1918.
21. Косинский В.А. Основные тенденции в мобилизации частной собственности. – Часть 1. – К., 1917.
22. Святловский В.В. Мобилизация земельной собственности в России 1861 – 1908. – СПб., 1911.
23. Порш М. Статистика землевладения в 1905 р. і мобілізація земельної власності на Україні в 1877 по 1905 р. // Україна. – 1907. – Т.4.
24. Рубач М.А. Очерки по истории революционных преобразований аграрных отношений на Украине. – К., 1956.
25. Телицький В.П. Реформа 1861 року і аграрні відносини на Україні (60 – 90-ті роки ХІХ ст.). – К., 1959.
26. Иванов Л.М. Распределение землевладения на Украине накануне революции 1905 – 1907 гг. // Исторические записки АН СССР. – Вып.60. – М., 1957.
27. Авраменко А.М. Эволюция земельной собственности на Левобережной Украине (конец ХІХ – начало ХХ века). – Автореф. дисс. ... канд. ист. наук. – М., 1986.
28. Леценко М.Н. Селянський рух на Правобережній Україні в період революції 1905-1907 рр. – К., 1955.
29. Леценко М.Н. Селянський рух на Україні в роки першої російської революції. – К., 1956.
30. Леценко М.Н. Класова боротьба в українському селі на початку ХХ століття. – К., 1968.
31. Леценко М.Н. Класова боротьба в українському селі в епоху домонополістичного капіталізму. – К., 1970.
32. Леценко М.Н. Українське село в революції 1905-1907 рр. – К., 1977.
33. Лось Ф.Є., Михайлюк О.Г. Класова боротьба в українському селі. 1907-1914 рр. – К., 1976.
34. Теличук П.П. Економічні основи аграрної революції на Україні. – К., 1973.
35. Статистика землевладения 1905 года. – Вып.1 – 50. – СПб., 1906 – 1907.
36. Статистика поземельной собственности и

В. Д. Терещенко

- населённых мест Европейской России. – Вып. 1 – 8. – СПб., 1880 – 1886.
37. Шевченко В.М. Мобілізація колективної земельної власності на Півдні України у 1905 – 1914 рр. // Питання аграрної історії України та Росії: Матеріали четвертих наукових читань, присвячених пам'яті Д.П. Пойди. – Дніпропетровськ, 2002.
38. Шевченко В.М. Загальна характеристика мобілізації приватної земельної власності на Півдні України (1906 – 1914 рр.) // Вісник Дніпропетровського університету: Історія та археологія. – Випуск 10. – 2002.
39. Матеріали по статистике движения землевладения в России. – Вып. XXI.: Купля – продажа земель в Европейской России. – 1906 год. – СПб., 1912.
40. Матеріали по статистике движения землевладения в России. – Вып. XXII.: Купля – продажа земель в Европейской России. – 1907 год. – СПб., 1913.
41. Матеріали по статистике движения землевладения в России. – Вып. XXIII.: Купля – продажа земель в Европейской России. – 1908 год. – СПб., 1914.
42. Матеріали по статистике движения землевладения в России. – Вып. XXIV.: Купля – продажа земель в Европейской России. – 1909 год. – СПб., 1915.
43. Матеріали по статистике движения землевладения в России. – Вып. XXV.: Купля – продажа земель в Европейской России. – 1910 год. – СПб., 1917.
44. Анфимов А.М., Макаров И.Ф. Новые данные о землевладении Европейской России // История СССР. – 1974. – №1.
45. Динамика землевладения в России 1906 – 1914 гг. / Сост. А.М. Анфимов, И.Ф. Макаров. – М., 1988.
46. Ковальченко И.Д., Моисеенко Т.А., Селунская Н.Б. Социально-экономический строй крестьянского хозяйства Европейской России в эпоху капитализма. (Источники и методы исследования). – М., 1988.
47. Ковальченко И.Д., Милов Л.В. Всероссийский аграрный рынок XVIII – начало XX века: Опыт количественного анализа. – М., 1974.
48. Санктпетербургские сенатские объявления по казённым, правительственным и судебным делам. – Отдел III. – СПб., 1906.
49. Санктпетербургские сенатские объявления по казённым, правительственным и судебным делам. – Отдел III. – СПб., 1907.
50. Санктпетербургские сенатские объявления по казённым, правительственным и судебным делам. – Отдел III. – СПб., 1908.
51. Санктпетербургские сенатские объявления по казённым, правительственным и судебным делам. – Отдел III. – СПб., 1909.
52. Санктпетербургские сенатские объявления по казённым, правительственным и судебным делам. – Отдел III. – СПб., 1910.
53. Санктпетербургские сенатские объявления по казённым, правительственным и судебным делам. – Отдел III. – СПб., 1911.
54. Кулінич І.М. Німецькі колонії на Україні (60-ті рр. XVIII ст. – 1917 р.) // Український історичний журнал. – 1990. – №9.
55. Статистика землевладения 1905 года. – Вып. 14: Екатеринославская губерния. – СПб., 1906.
56. Статистика землевладения 1905 года. – Вып. 16: Херсонская губерния. – СПб., 1906.
57. Статистика землевладения 1905 года. – Вып. 42: Таврическая губерния. – СПб., 1907.

Аї ЕЕА АЗЕУІ І НОААІ ЕРІ НУЕІ Аї
І І САІ АЕУІ І АІ ААІ ЕОІ АІ ЕІ ААААІ І Б
ААЕАІ ЕОІ АРАОАІ ЕАІ УСЗВАО
І . НОІ ЕЕІ З А (1906 – 1916 дд.)*

Зростання наукового інтересу до історичного досвіду проведення столипінської аграрної реформи зумовлює потребу дослідити роль державних іпотечних установ у впровадженні аграрної політики уряду П. Столипіна. Стосовно цієї теми, дослідники вивчають виключно діяльність Селянського поземельного банку, оскільки ця установа була одним із головних інструментів проведення реформи. Проте діяльність Дворянського земельного банку як найбільшого іпотечного банку Російської імперії не могла не позначитися на ході реформування.

Історії Дворянського банку дослідники приділяли мало уваги. Основним джерелом вивчення його діяльності є матеріали звітів банку та ділового листування [1; 2]. У радянській історіографії деякі аспекти роботи цієї іпотечної установи досліджено в працях Н. Єлісеєвої [3] та Н. Проскурякової [4]. В сучасній українській історіографії спостерігається зростання інтересу до історії Дворянського банку [5-6], проте його діяльність в Україні на поч. XX ст. ще не стала предметом окремого дослідження. Мета цієї розвідки – дослідити діяльність Дворянського поземельного банку у 1906-1916 рр. Об'єкт – Столипінська аграрна реформа, предмет вивчення – вплив діяльності Дворянського поземельного банку на проведення столипінських перетворень на селі.

Після скасування кріпосного права більшість поміщиків не змогла пристосуватися до нових умов. Вони вимушені були продавати свої маєтки або заставляти їх у приватних земельних банках. Скорочення поміщицького землеволодіння турбувало імперську владу, оскільки дворянство залишалося головною соціальною опорою самодержавства.

У відповідь на вимоги поміщиків забезпечити їх пільговим державним кредитом у 1885 р. був створений Дворянський земельний банк. У царському рескрипті від 21 квітня 1885 р. говорилося, що основним завданням цієї установи іпотечного кредиту є збереження поміщицького землеволодіння [6, 65]. Дворянський банк був безпосередньо підпорядкований Міністерству фінансів, а Управляючий Дворянським банком призначався міністром фінансів, одночасно очолював Селянський банк.

Протягом першого року діяльності Дворянського банку було відкрито 13 відділень, у тому числі Катеринославське, що включало у сферу своєї діяльності Катеринославську, Херсонську й Таврійську губернії. Київське відділення поширювало свою діяльність на три губернії Правобережної України. Полтавське, Харківське та Чернігівське відділення обслуговували у межах однієї губернії. Відділення склалися з управляючого, членів-оцінників, призначених міністром фінансів, та двох представників від дворянства кожної губернії, що обиралися дворянськими зборами. Відділення приймало заяви від осіб, що бажали отримати позичку,